

ГЕРОЇЗМ І ГЕРОЇЧНЕ У ВИХОВАННІ: ВЧОРА І СЬОГОДНІ

Ольга Сухомлинська
доктор пед. наук,
професор,
академік НАПН України,
академік-секретар
відділення загальної педагогіки
та філософії освіти
НАПН України,
м. Київ

Передовсім задамося питанням: що таке героїзм як явище соціального життя, як етична і у великій мірі естетична категорія? І чому нині звертаємося до героїчного як до феномену, який не лише викликає світоглядний інтерес, а й співвідноситься з подіями, що відбуваються і стосується кожного з нас?

Ось уже три роки — від Революції Гідності, від Майдану, від загибелі Героїв Небесної Сотні й донині, коли на східних рубежах нашої країни продовжується загарбницька війна і кожного дня гинуть чи стають каліками наші воїни, — відбуваються щоденні прояви героїчного. Ці події впливають на кожного з нас, і передусім на наших дітей і молодь, які більш гостро і чутливо сприймають все, що відбувається. Тож звернення до цієї теми не можна назвати випадковим.

Відзначивши актуальність питання, спочатку розглянемо, що ж таке героїзм і героїчне як етичні категорії, з тим подивимося, як цей феномен розглядався в історичному дискурсі, як його бачили наші попередники, і чи можемо оцінювати минулий досвід не лише як цікавий, але й як продуктивний. Тобто, чи допоможе нам метод аналогій.

Героїзм як етична категорія — це особлива форма людської діяльності, прояв виключної за своїми масштабами і труднощами поведінки, як правило, в незвичних умовах, у подоланні особливих перепон.

Героїчне ж розглядається як етичне й естетичне оцінювання дій і вчинків окремої особистості, групи, цілого суспільства через напруження фізичних і моральних сил, відваги, мужності, стійкості і самопожертви [1].

Дослідники *Й. Хейзинга* (1935), *Е. Макінтайр* (1985) визначають героїзм як явище, властиве лише людському суспільству, що виявлялося в різні століття по-різному, з більшою чи меншою інтенсивністю та виразністю. В діахронному вимірі ця якість притаманна передовсім давньогрецькому, а з тим — середньовічному суспільству, що історичною наукою розглядаються як героїчні, де розвивалися культури, які потребували героїчного. Як правило, ці суспільства були не досить розвиненими і героїчне ставало важливою складовою суспільної свідомості, єдності суспільства. Дуже часто воно повставало у вигляді героїчного міфу, який *“має служити взірцем для розуміння перехідних обрядів у процесі соціального виховання членів спільноти, а також проходження всього життєвого циклу (народження, посвячення, одруження і смерть) і природної зміни поколінь”* [2].

Герої героїчних суспільств — це і Геракл, який здійснив свої 12 великих подвигів, за що заслужував свободу і безсмертя; і Гомерівські герої (серед них передусім Одисей) і багато інших. Герої античності, такі, які постають перед нами в літературних творах, були напівбогами, або, завдяки героїчним вчинкам, ставали ними; пізніше такі видатні якості могли мати і звичайні люди. Водночас незаперечною умовою героїзації була ідея, що герой має вмерти — лише тоді він може набути статусу героя. Але ці аксіоми з часом було відкинуто. “У християнському вченні, — зазначав відомий скандинавський філософ і культуролог **Йохан Хейзинга**, — ідея героїзму мала потьмянити перед ідеєю святості (віра і є героїзмом), а епоха феодалізму привнесла поняття рицарства, яке поєднало функції героїчного зі службою сюзерену” [3].

З ускладненням суспільного життя — як соціального, так і культурного, — з настанням Ренесансу, а згодом Просвітництва, у європейській думці стверджується нове уявлення про героїчне і його носіїв-героїв: вони починають віддзеркалювати якості розуму і відповідної поведінки людини. Героїчний ідеал поступово “витіснявся із повсякденного життя, розшаровувався на театральний, історико-політичний, філософсько-літературний й поетично-фантастичний види” [3].

Як зазначає той же автор, “дух XIX століття, що виявився у розвитку утилітаризму, буржуазній і економічній свободі, демократії і лібералізмі, був мало схильним до встановлення надлюдських норм, у тому числі й до героїзму” [3]. Героїзм почав сприйматися як видатне досягнення, герой ставав ідеалом, ідеалізованим прикладом для наслідування, а власне героїзм у своєму первісному значенні перемістився в міфологічний, історичний контекст, став стосуватися героїчних суспільств і міфології. Героїзм і героїчне ставали белетризованими, книжними.

Ідея героїчного як морального життєвого виміру набула особливого звучання у XX столітті — столітті двох великих світових і багатьох регіональних воєн, приходу до влади у європейських країнах лідерів, які розбудували тоталітарні, авторитарні держави, де попит на героїзм виріс до такого рівня, що став політичним, виступив складовою державної ідеології, за якої обов’язок і героїзм мали злитися в одне ціле. “З приходом на політичну арену фашизму і комунізму, — пише **Йохан Хейзинга**, — героїзм стає повсякденністю, крилатим словом, пунктом політичних програм і навіть починає відігравати роль важливого елемента нових ідеологій... Людині нав’язується досить специфічне розуміння своєї ролі, свого призначення — передусім, не жалкуючи себе, аж до самопожертви, брати участь у здійсненні того, що наперед визначено владою. Ці процеси супроводжуються особливою одухотвореністю і поетичністю, високою емоційною напругою і екзальтацією” [3].

Нас, звичайно, цікавить феномен героїчного і його носія-героя у радянському суспільстві. За 74 роки існування Радянського Союзу сформувалася радянська цивілізація зі своєю специфічною мовою,

мисленням, поведінкою, системою закладів і установ, що функціонують і донині. Ця цивілізація настільки “вросла” в тіло держави і кожного її громадянина, що донині має значний вплив на освіту, культуру, мораль, естетику, а отже, розуміння й сприйняття героїчного.

Нині багато дослідників відносять радянську цивілізацію до героїчних, а отже, утопічних суспільств. “Особливість радянської держави, — зазначають дослідники **І. Куклін**, **М. Майофіс**, **П. Сафронов**, — була у тому, що її політична система спиралася на своєрідний “примус до утопії”. В СРСР, а згодом і в інших країнах “соціалістичного табору” було побудовано ідеократичне суспільство. Правлячі кола використовували риторику утопії, яку, однак, прагматично переосмислювали залежно від власних потреб” [4].

Радянське суспільство як героїчно-утопічне вимагало відповідної побудови виховного процесу. Тож особлива увага приділялася дітям і дитинству через формування нового типу “радянської людини”, через “революціонування” людської природи, її докорінного перетворення. З одного боку, радянське суспільство чітко спрямовувалося на науково-технічний і технологічний розвиток, підносячи як ідеал культ знання і освіченості, а з іншого — розбудовувало суспільство, за всіма ознаками подібне до героїчних суспільств минулого, ідеалізоване, але насичене новими типами героїв і героїчного, які прийшли на зміну “старих” ідеалів.

В той час, коли інші тоталітарні суспільства першої половини XX ст., як от Німеччина, Італія, взяли за приклад античних героїв, то радянським героєм стала “нова людина”, яка не повинна бути обтяженою історичним спадком, а мала повністю злитися з державними цілями, партійними гаслами і програмами не лише в часи війни, протистояння, але й у мирні часи трудових звитяг виявляти чудеса героїзму, самозречення і жертвності.

У основі і першого, і другого підходів лежить концепція про невіддільність дитячих і дорослих світів, про розгляд дітей як маленьких дорослих. Дослідники відзначають, що “ряд суспільств у XX столітті (СРСР, Німеччина в 1930—1940 рр.) і об’єднань (наприклад, кібуци і комунітарні спільноти) мали радикально інше уявлення про дитинство: дитина у цих суспільствах сприймалася як партнер і соратник дорослого. Межа, що проходила між світом дорослих і світом дітей, була невизначеною. Держава наполегливо претендувала на те, щоб посісти універсальну панівну позицію, і саме з неї виховувала своїх громадян. Педагогічні технології створювалися на протизагні поширеним у той час європейським моделям. Вони спрямовувалися на злам граней світу дитинства, так дбайливо вибудовуваних в європейській культурі, і злиттям світу дітей зі світом дорослих, яке виявлялося у загальних, незалежних від віку ритуалах, символах, структурах” [5].

Іншими словами, все те, що відбувалося у дорослому житті, а особливо в житті державному, ідеологічному, проектувалося на дитинство, мало присвоюватися ним, ставало обов’язковим.

Ці процеси підсилювалися проектами і нарративами, створеними спеціально для виховання дітей, в яких пропонувався ідеальний тип “радянської людини”, як правило, героя. Майже обов’язковою складовою таких проектів ставав і антигерой, а часто просто ворог. Так, до радянських героїв у різні роки належали підпільники, герої революції і громадянської війни, чекісти і комісари, *Ленін, Сталін, Стаханов*, герої Другої світової (Вітчизняної) війни, космонавти, герої колгоспних полів і виробництва. Ці часто справжні, а іноді й спеціально створені герої наповнювали усю літературу для дітей, як художню, так і навчальну, відтворювалися у кінофільмах і театральних постановках, у живописі, музиці, тобто складала собою спеціальну культурну сферу. Антигероями для дітей, як відповідно і для всього радянського суспільства, були “контрреволюціонери”, “імперіалісти”, “куркулі”, “націоналісти”, “бандерівці”, “шпигуни”, “дисиденти”, “тунядці”, “стиляги” тощо.

Усі ці поняття і ставлення прищеплювалися у послідовних циклах державного ідеологічного виховання “жовтенята — піонери — комсомол”. Для кожного з них була відведена певна мета, завдання і функції. При цьому особлива увага зверталася на середню ланку — піонерію — як найбільш сензитивну до виховних впливів. Разом із прославлянням “наших” героїв піддавалися критиці і висміювалися “буржуазна” література для дітей (комікси) і твори, де діти здійснювали героїчні вчинки (наприклад, французький хлопчик Тінтін).

Особливе місце в пантеоні героїв і героїчного радянської доби посідають діти-герої як квінтесенція героїзму. Вони, діти-герої, їхні образи, найбільш повно відобразилися в діяльності піонерської організації, яка зусиллями дорослих створила особливий тип героїчного персонажу — “дитина-герой”.

Над створенням цієї моделі працювала ціла когорта письменників, поетів, художників, кінематографістів. Їхнім завданням було прищеплювати поняття, важливі для комуністичної ідеології: вірність державі та готовність до подвигу задля досягнення її цілей. В емоційному плані у дітей формувалося екстремальне світовідчуття: потрібно було завжди бути готовим до подвигу — трудового чи воєнного. Правильно вихована дитина — та, яка готова померти на вимогу партії. Для пропаганди цієї ідеї створювалися спеціальні твори з особливими персонажами — піонерами-героями [5]. Героїзація дітей починається з 20-х років минулого століття, коли з’являються піонери-герої (піонери — обов’язково). Спочатку це були борці з “класовим ворогом” (перший з них — *Павлик Морозов*). Особливе місце дітей-героїв у пантеоні героїв Другої світової війни: вони були відзначені різними нагородами, а п’ятеро з них — *Льоня Голіков, Марат Казей, Валя Котик, Зіна Портнова, Олександр Чекалін* — отримали звання Героя Радянського Союзу (всі посмертно; згадаймо: справжній герой — мертвий герой). Саме вони стали прикладом для багатьох поколінь радянських дітей; їхнім іменем називали піонерські загони і дружини, створювали й постійно

демонстрували фільми, про них писали книжки. Після війни були наміри продовжити цю тенденцію, навіть двом піонерам було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці (*Турсунали Матказилов і Нателлі Чембадзе*), але після створення в 1954 році офіційного списку піонерів-героїв цю тенденцію було перервано [6].

Такий підхід до героїчного взагалі і супергероїчного — на прикладі дітей — став важливою складовою виховного процесу в Радянському Союзі. У перші повоєнні десятиліття, коли були активними всі її учасники, а також відомі всі сторони війни (багато в чому неприємні, а часто й неприйнятні), виховний потенціал воєнно-героїчного був невиразним. Адже для створення героїчного міфу героїки потрібен був час і тому в педагогічних текстах і текстах для дітей постійно реконструювалися, осучаснювалися вже звичні моделі, в які мали вірити радянські люди, а особливо діти: через пропаганду, естетико-культурні і педагогічні впливи. Література свідчить, що переважна увага в повоєнне десятиліття зосереджувалася на ідеологічному й ідейно-політичному вихованні, знову акцентуючи на “поступальному русі людства до комунізму, класовому підході до оцінки суспільних явищ, ... боротьбі проти залишків буржуазних поглядів і переконань, проти некритичної оцінки реакційної буржуазної культури, відступу від марксизму-ленінізму в науці, культурі, мистецтві” [7].

Особливо відзначмо, що коли у 1956 році на XX з’їзді КПРС було розвінчано культ Сталіна, тобто повернуто модель вирішального значення народних мас в історії і зменшення ролі й значення особистості, знову постало питання про героїв і героїчне. А оскільки у вихованні практично неможливо обійтися без взірців героїв, то до цього розряду, здавалося назавжди, увійшов *В.І. Ленін* в усіх його іпостасях — дитина, син, студент, молода людина, вимушений емігрант, керівник держави. Його образ одразу став сакральним, канонічним і героїчним. Ось як про це йшлося у джерелах: “У 50-і роки в систему ідейного виховання міцно увійшла робота з формування громадянськості і соціальної активності на прикладі життя і діяльності *В.І. Леніна*. Школярі працювали над створенням ленінських кімнат і музеїв. Тут першокласники починали перший урок, проводився прийом у піонери, вручалися комсомольські квитки. Учні відвідували пам’ятні місця, зустрічалися з ветеранами революції, соратниками *В.І. Леніна* по партії, ... готували урочисті вечори, збори піонерських дружин, піонерські лінійки, присвячені дню народження *В.І. Леніна*” [8].

У Радянському Союзі чим далі у минуле відходила Друга світова війна, тим більше вона сакралізувалася, міфологізувалася і ставала беззаперечним ідеалом для поколінь дітей 1970—1980-х років. Це був благодатний ґрунт, який не викликав сумнівів і *a priori* не міг бути переглянутим, ревізуватися, як це не один раз траплялося в історії радянської держави. Героїзація війни та її учасників витримала випробування часом, її герої залишаються у пам’яті народу й донині героями.

З розпадом Радянського Союзу були перекреслені цінності і здобутки радянської цивілізації, до яких додалося практично тотальне зубожіння. У складні 1990-і роки, роки стихійного, в цілому не структурованого і не замилюваного, часто й перебільшуваного літературно-публіцистичного, журналістського перегляду всієї радянської епохи, багато героїв і героїчного втратили свій статус. Найбільше дісталось Павликові Морозову, який наразі став ототожнюватися зі зрадою, підступністю, хоча у великій мірі, як і багато інших героїв, він був плодом художнього вимислу, ідеологічною принадою для відповідного виховання молоді [9].

Нові трансформаційні часи — 90-і роки минулого століття — зняли з п'єдесталів (і у прямому, і в переносному значенні) майже усіх героїв — (призначених, або визнаних радянською владою). Через хаос і невпевненість, незрозумілість майбутніх перспектив та економічне зубожіння більшості багатьох образів антигероїв (з протилежними щодо героїзму і героїчного цінностями й уподобаннями — жадібних, злих, продажних, бездуховних, користолюбивих і з багатьма іншими негативними рисами характеру і поведінки) набули статусу героїв, тобто ідеалів, взірців. Кумирами стали “зірки” (переважно шоу-бізнесу), спорт-

смени, широка палітра криміналітету, які створювали (і досить успішно) позитивне до них ставлення. У ці роки зникли герої для дітей, навіть радянські, ідеологізовані: діти бачили тих же “героїв”, що і дорослі, і навіть у більшій мірі ідеалізували їх.

Шкільні педагоги за відсутності достойних прикладів для наслідування через навчальні предмети, а саме літературу, історію, українознавство, докладали значних зусиль по долученню дітей до позитивних героїчних образів минулого (часів Козаччини та Гетьманщини), долученню до народних традицій і звичаїв. Звичайно, ці зусилля були ідеалізованими, не співпадали з повсякденністю, часто архаїчного характеру, але насправді відповідали героїчному і героїці. Більше того, на прикладах героїчного вони формували українську ідентичність і тим самим якісно відрізнялися від попередніх часів.

На жаль, не вдалося знайти досліджень на цю тему, яка відображала б реальний стан справ, де піддавалися б аналізу саме ці процеси, а не переказувалися численні офіційні документи, проекти, плани і програми, які не дуже, а може, й зовсім не впливали на виховний процес. Відтак ці оцінки можуть бути поверховими і суб'єктивними, це лише міркування, що спираються на особистий досвід, аналіз телевізійних програм, журнальної публіцистики, газетних

24 вересня 2015 року в Антоновській загальноосвітній школі-інтернаті I—III ступенів Новоодеського району Миколаївської обласної ради пройшов загальношкільний Урок мужності, під час якого учні зустрілися з земляками-учасниками АТО

статей, спостережень за поведінкою дітей і підлітків, їхніх батьків тощо. Ці міркування приводять до висновків, що у суспільстві, яке позбавляється авторитаризму, диктату, нав'язування державою своїх героїв і свого розуміння героїчного, ставлення до них різко змінюється: замість героїв виникає героїзація й ідеалізація субкультур — естрадної, футбольної тощо — і не обов'язково вітчизняних, і не обов'язково морально досконалих. Ба, більше — як об'єкти для наслідування, отже, певним чином героями можуть виступати й неживі предмети, речі, які стають фетишами.

Якщо взяти до уваги міжнародний простір, то відкриваємо, що світ цікавиться цією проблематикою у різних контекстах, зокрема через рефлексії щодо фетишизму у сучасній культурі, який тісно переплітається з нашою темою, оскільки віра та ідеали, на які спирається героїчне, нині трансформуються у вигляді фетишу, а це явище має назву “*фетишизм*”. Відомий дослідник цього явища, сучасний німецький мислитель *Хартмут Бене* у своїх працях зазначає, що для сучасного світу характерні протиріччя, відсутність гомогенності раціональних та ірраціональних структур. Це почалося в XIX ст., коли, на думку філософа, “*було започатковано три форми фетишизму, що є європейськими стратегіями поведінки*” [10]. Він розрізняє релігійний фетишизм, сексуальний фетишизм і найбільш важливий — економічний фетишизм, відкритий *Марксом* у XIX ст., який зазначив, що ми — це капіталістична комодифікована культура, яка фетишизує вироблені індустріальною системою артефакти, об'єкти споживання, товари, надаючи їм блиску, аури привабливості, бо фетиш — це “*престиж, статус, цінність*” [10].

Ці процеси, звичайно, більш характерні для західних суспільств, але і наше молоде суспільство долучилося і долучається до процесу фетишизації як перших двох — релігійної і сексуальної, так і (особливо!) економічної. Хартмут Бене не піддає ці процеси критиці, не говорить про те, що це погано, а зазначає, що вони є характеристикою нашого часу — амбівалентного і повного протиріччя, який можна класифікувати як “*другий модерн*” або “*рефлексивний модерн*”, для якого притаманна “*яскрава множинність поведінкових моделей*”.

І тут поставимо запитання, яке було актуальним у радянські часи: “*Чи є нині місце для подвигу?*”, тобто чи можливі зараз герої і героїчне в такі складні, плінні, непевні часи, коли їх успішно замінюють фетиші?

Маємо ствердну відповідь, говорячи про наше суспільство, де за останні три роки народилося стільки героїв і героїчних вчинків, які, мабуть, в Україні ще не народжувалися, і які залишаться назавжди у нашій історії.

Це — герої Майдану, герої-воїни, герої-кіборги, герої-медики, герої-волонтери, герої, що сидять нині у російських казематах... Цей список можна продовжувати. І наш погляд на героїчне найбільш наближений до античного розуміння героїки, тобто героїчних суспільств: герої вийшли один на один із ворогом, високою ціною їхньої героїки є їх життя, дуже часто їхній ворог персоніфікований. І це переважно юнаки і молоді чоловіки у розквіті сил і можливостей.

Наші герої народжені вибухом самосвідомості, самоідентифікації, обуренням і нетерпимістю до поведінки і дій власних можновладців, а найбільше — неприпустимими, підступними діями ворожої держави, яка розпочала проти нас несправедливу, загарбницьку, брехливу війну.

Так, несподіваним і трагічним чином виявилось, що, незважаючи на швидку, навіть прискорену зміну цінностей, ідеалів, пріоритетів, життєвих колізій і перспектив, в українському суспільстві, суспільній думці весь час перебували у певному русі, до певного часу приховані, могутні тенденції морального, патріотичного, громадянського характеру, які у скрутну годину вибухнули і продовжують проявлятися як героїчне, породжуючи нових і нових героїв.

І завдання освіти, учителів, батьків, вихователів — не задогматизувати, не забюрократизувати виховання дітей у цьому напрямі, не отожднювати героїв і героїчне з владою, не одержавлювати їх, не перетворювати заходи в чергову кампанію, а підтримувати дитячі намагання робити добро, як вони це успішно роблять впродовж останнього часу. А для цього нам, дорослим, важливо бути на цій же хвилі, сповідуючи ті ж ідеї і ідеали.

Адже не ми обирали такі часи — це час обрав нас і наклав на нас велику відповідальність. ■

Література

1. URL: <http://estetiks.ru/geroicheskoe.html>.
2. Суравнева И.М., Федоров В.В. Феномен героизма. М.: Изд-во ЛКИ. — 2008. — С. 12.
3. Йохан Хейзинга. В тени завтрашнього дня. Диагноз духовной недуги нашей эпохи. — URL: http://royallib.com/vteni_zavtrachegodn.
4. Куклин И., Майофис М., Сафонов П.. Намывая острова: позднесоветская образовательная политика в социальных контекстах. В кн.: Острова утопии. М.: НЛО, 2015. — С. 12—14.
5. Практики построения личности в утопических сообществах. URL: <http://postanauka.ru/longreads/43232>.
6. Пионеры-герои — великие дети войны. URL: <http://netvoyne.ru/>.
7. Практики построения личности в утопических сообществах. URL: <http://postanauka.ru/longreads/43232>.
8. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. 1941—1961 гг. М.: Педагогика, 1988. — С. 155.
9. Келли Катриона. Товарищ Павлик. Взлет и падение советского мальчика-героя. М.: НЛО, 2009. — 32 с.
10. Хартмут Бене. Фетишизм в современной культуре. Горизонт сознания. URL: <http://russ.ru/layont/set/print/Mirovga-poviestka/Fetishizm-v-sovremnoy-kulture>.